

« Ἡ Μνήμη εἶναι πάντα χρέος », 1445 μέρες

Ἡ Ἀκαδημία κατὰ τὸ ἔθος τιμᾷ σὲ πανηγυρική δημόσια συνεδρία τὴν 28^η Ὀκτωβρίου 1940 , τιμᾷ τὴν ἡμέρα ἐκείνη, πού ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς ἀπόθησε τὴ φασιστικὴ εἰσβολὴ στὴ χώρα μας. Τὸ εἰκοσιτετράωρο αὐτὸ διάρκεσε γιὰ τοὺς Ἑλληνες τέσσερα ὀλόκληρα χρόνια καὶ τελείωσε, συμβατικά, στίς 12 Ὀκτωβρίου τοῦ '44, ὅταν οἱ ναζι εἰσβολεῖς ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὴν Κρήτη ἔφυγαν μὲ τὰ ὄπλα τους Ἰούνιο τοῦ '45. Τῆς τετράχρονης αὐτῆς ἡμέρας τοὺς πρώτους ἕξι μῆνες πολεμούσαμε στὸ Μέτωπο τοὺς δύο ἐχθρούς. Ἀπὸ τίς 27 Ἀπριλίου τοῦ '41 ζήσαμε *σκλαβωμένοι νικητές*.

Ἡ 28^η Ὀκτωβρίου, μὲ τὸ πέρασμα 77 χρόνων ἔχει ἀποκτήσει περισσότερες ὄψεις. Πρώτη ἢ ἄμεση καὶ συναισθηματικὴ τῶν ἀνθρώπων, πού ἔδρασαν τίς ἡμέρες τοῦ πολέμου καὶ μᾶς ἄφισαν τὴ μαρτυρία τους. Ἄλλη ὄψη εἶναι ἐκείνη τῶν σημερινῶν νέων, πού γνωρίζουν τὴν μεγάλη ἡμέρα ἀπὸ τὰ βιβλία

Ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια, κι ἔχουν κυλίσει κιόλας 76 ἀπὸ τὸν πρῶτο λαϊκὸ ἑορτασμὸ τῆς ἐπετείου τοῦ 1941, τόσο δυσκολώτερη γίνεται ἡ ἀνακάλεση τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν γεγονότων καθὼς ἡ σκόνη τοῦ χρόνου τάχει σκεπάσει. Γιὰ κείνους, πού ἔζησαν τὴν ἡμέρα ἐκείνη, εἶναι μιὰ πολύτιμη ἀνάμνηση μονοσήμαντη. Οἱ πολεμιστὲς ἔχουν χαθεῖ σχεδὸν ὅλοι. Μένουν πλέον ὅσοι δὲν πῆγαν στὸ Μέτωπο ἀλλὰ ἦταν ἀρκετὰ μεγάλοι καὶ νιώθουν, ἐπειδὴ ἔζησαν τότε, πόσο κατώτερος θὰ εἶναι ὁ λόγος τους ὅταν χρειαστεῖ νὰ μιλήσουν γιὰ ὅσα εἶδαν, θυμοῦνται καὶ αισθάνονται. Κατώτερος καὶ ἄχαρος.

Ὅταν προφέρω τίς λέξεις 28 Ὀκτωβρίου θυμοῦμαι τὴν ἠλιόλουστη ἐκείνη Δευτέρα κι εὐθὺς στοχάζομαι τὸν ἀγῶνα καὶ τὴ δοκιμασία τῶν Ἑλλήνων φαντάρων πάνω στὴν παγωμένη Ἀλβανία, τὴ μεγάλη Νίκη πού ἀκολούθησε, τὴν ἀτέλειωτη νύχτα τῆς σκλαβιάς, τὴν Πείνα, τοὺς φόνους, τὴν Ἀντίσταση. Εἶναι 1445 ἡμέρες ἀγῶνα, πού μόνον μὲ τὸ '21 μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ. Ἀλλὰ μὲ μιὰ διαφορὰ. Τὸ '21 οἱ σκλάβοι ἔγιναν ἐλεύθεροι, τὸ '41 οἱ νικητὲς σκλαβώθηκαν.

Τὸν Γενάρη τοῦ '41 ὁ Τέλλος Ἄγρας, σκοτώθηκε ἀπὸ ἀδέσποτη στίς 11 Ὀκτώβρη τοῦ '44, μιὰ μέρα πρὶν ἀπὸ τὴ λευτεριά τῆς Ἀθήνας, ὁ Τέλλος Ἄγρας εἶχε εἰπεῖ: «Μετὰ τὸ χρέος τῶν πολεμιστῶν, πού τὸ ξεπλήρωσαν, ἔρχεται τὸ χρέος τῶν διανοουμένων, τὸ χρέος τῶν ποιητῶν - - . Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἔφοδο μὲ τὴ λόγχη - - εἶναι ἡ σύνθεση τοῦ

ἔπους. Τὰ κατορθώματα τῆς Πίνδου, τὸ πάρσιμο τῆς Κορυτσᾶς καὶ τοῦ Ἀργυρόκαστρου - - περιμένουν τὴν ποιητικὴ τους ἀθανασία».¹

Δὲν ἀποκτήσαμε τὸ ἔπος τοῦ '40, γιατί εὐθὺς ἀκολούθησε ἡ τραγωδία καὶ ζόφος κάλυψε γιὰ χρόνια τὸν οὐρανὸ μας. Κανεὶς δὲν μπόρεσε νὰ τὸ ψάλει. Δὲν θὰ τὸ ἔχουμε ποτέ. Ἀλλά, καὶ τὰ χρόνια τὰ πολὺ παλιά, δὲν ἦταν μόνον ὁ Ὅμηρος, ποὺ διαλαλοῦσε τὰ κλέη τῶν Ἀχαιῶν. Ὑπῆρχαν κι ἄλλοι μικρότεροι ποιητές. Αὐτὸ ἔγινε καὶ γιὰ τὸ '40. Ποιητὲς ὕμνησαν, ἄλλοι ἱστόρησαν, καλλιτέχνες ζωγράφησαν. Κι' αὐτοὶ θὰ παραστέκονται στὸ ἀποψινὸ μνημόσυνο τῆς ἐποποιΐας τοῦ '40 καὶ τῆς τραγωδίας τῆς Κατοχῆς.

Τὸν μάταιο πόλεμο τῆς Ἀλβανίας δὲν τὸν προκαλέσαμε, δὲν τὸν ἐπιζητήσαμε. Μᾶς ἐπιβλήθηκε. Προκαλεῖ σκέψεις καὶ θαυμασμὸ ἢ ἀνδρεία τῶν στρατιωτῶν μας, ποὺ μπῆκαν βαθιὰ σὲ μιὰ χώρα ἄγρια καὶ ἀποθητικὴ. Πολέμησαν νικηφόρα ἕξι μῆνες καὶ ἀναγκάστηκαν νὰ ἀποχωρήσουν. Ὑπάρχει μιὰ περιγραφή τοῦ τόπου ἀπὸ ἕναν ξεχασμένο συγγραφέα τῆς ἐποχῆς: « Τὰ βουνὰ τῆς Ἀλβανίας εἶναι μιὰ κατάρα τοῦ Θεοῦ. Θάλεγε κανεὶς ὅτι, ἀφοῦ κοσκίνησε ὁ Θεὸς τὰ ὑλικά τῆς γῆς γιὰ νὰ τὰ μοιράσει, πέταξε τὰ ἀποκοσκινίδια ὅλα ἐκεῖ πάνω καὶ τάκανε σωροὺς. Κι' ὁ ἥλιος ἀκόμη, ὅταν φαίνεται, δὲν φέγγει οὔτε λάμπει· ἀπλῶς φωτίζει τὴ μαυρίλα καὶ τὴ σκοτεινιά».² Εἶναι ἡ ὄψη τῆς χειμωνιάτικης Ἀλβανίας, ἡ ὄψη τῆς τῶν ἡμερῶν τοῦ Πολέμου.

Ἐναν πόλεμο μπορεῖ ὁ ἱστορικὸς νὰ τὸν διηγηθεῖ πολλὰ χρόνια μετὰ. Ἀκόμη γράφουμε γιὰ τὸ '21. Ὅμως μᾶς ἀποκαλύπτουν τὰ σημερινὰ γραπτὰ τὰ αἰσθήματα ἐκείνων ποὺ πολέμησαν; Ὁχι. Εἶναι τίμιοι οἱ ἱστορικοί, εἶναι ἀκριβεῖς, εἶναι ἀμερόληπτοι. Δὲν μᾶς ἀρκεῖ αὐτό. Δὲν ἔχουν αἶσθημα, δὲν συμμετέχουν. Πρέπει νὰ στραφοῦμε σὲ ἄλλους, στοὺς πολεμιστές. Ἐκείνους ποὺ ἔγραφαν γιὰ τὸν ἑαυτό τους ὅταν βρίσκονταν στὸ Μέτωπο ἢ ἀμέσως μόλις γύρισαν, μὲ μιὰ ἐπιθυμία. Νὰ μὴ ξεχαστοῦν ὅσα ἔζησαν. Θυμηθῆτε τὸν Ἡρόδοτο. Ἐγραψε τὶς *Μοῦσες* του «ὡς μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά - -

¹ Ἀλεξάνδρου Ἀργυρίου, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας Γ'*, 1941-1944 (Καστανιώτης, Ἀθήνα 2003), 40-41.

² Ἐλευθερίου Εἰμαρμένου (Γιάννη Βορρέ), *Ἡ Ἑλλὰς στὰ βουνὰ τῆς Ἀλβανίας* (Οἱ Φίλοι τοῦ Βιβλίου, Ἀθήνα 1945), 151. Πρβ. τοὺς στίχους τοῦ Charles Baudelaire, *Les fleurs du Mal*, XXXI, De profundis clamavi : Un soleil sans chaleur plane au-dessus six mois, | Et les six autres mois la nuit couvre la terre; | C' est un pays plus nu que la terre polaire; | Ni bêtes, ni ruisseaux, ni verdure, ni bois !

ἀκλεᾶ γένηται».³ (ὥστε ὅσα ἔκαναν οἱ ἄνθρωποι νὰ μὴ λησμονηθοῦν μὲ τὸν καιρό, οὔτε ἔργα μεγάλα καὶ θαυμαστά νὰ στερηθοῦν τὸν ἔπαινό τους).

Οἱ ἴδιοι οἱ πολεμιστὲς τοῦ '40-'41 βάζοντας στὸ χαρτί τὶς μέρες ποὺ ἔζησαν ἐκεῖ πάνω διάσωσαν τὴν πραγματικότητα, ποὺ τοὺς τάραζε στὰ ὄνειρά τους. Ἦταν ἡ ἐξομολόγησή τους γιὰ τὸ αἷμα ποὺ χύθηκε, γιὰ τὴ φρίκη ποὺ ἔζησαν, γιὰ τοὺς συντρόφους ποὺ ἔθαψαν, γιὰ τὴν ἥττα τῆς ἀνθρώπινης Δικαιοσύνης.

Εἶχαν περάσει μόλις τρεῖς ἡμέρες ἀπὸ τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου κι' ὁ Πατριάρχης τῆς ποιήσης ἀπ τὸ κελλί του, τὴν πρώτη μέρα τοῦ Νοέμβρη τοῦ '40, διαλάλησε⁴ στὰ νιάτα π ἀνέβαιναν στὸ Μέτωπο:

αὐτὸ τὸ λόγο θὰ σᾶς πῶ, δὲν ἔχω ἄλλο κανένα,
μεθύστε μὲ τ' ἀθάνατο κρασί τοῦ Εἰκοσιένα.

Στὸ Εἰκοσιένα τοῦ ποιητῆ βασίλευε ἀνάμεσα στοὺς ξεσηκωμένους μιὰ γυναίκα ποὺ κρατοῦσε σπαθί. Ἡ ἀνήσυχη, σκυθρωπὴ ματιά της, ἀγκάλιαζε θάλασσες, κάμπους καὶ βουνά, κι ἔπαψε νὰ πολεμᾷ μιὰ στιγμή μόνο. Ὅταν στάθηκε σ' ἐκεῖνο τ ἀλωνάκι γιὰ νὰ κλάψει πάνω στὸ νεκρὸ κορμὶ τοῦ Μπάϋρον.

Ποῖος ἰστόρησε πρῶτος τὸν ἀγώνα μὲ τὸ θανατερὸ κρῦο, τὴ λάσπη, τὴν πείνα, τὶς φασιστικὲς σφαῖρες; Ἕνας δικός μας, ὁ Ἄγγελος Βλάχος διπλωματικός, κρυπτογράφος τότε τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, 25 χρονῶν, ὑποχρεωτικὰ ἀστράτευτος γιὰ τὴν ὑπηρεσιακὴ ιδιότητά του, ἀνηψιὸς τοῦ Γεωργίου Βλάχου, τοῦ Γ.Α.Β. Τολμᾶ καὶ πλησιάζει τὸν ἀπρόσιτο Ἀρχηγὸ τοῦ Ἐπιτελείου. «Στρατηγέ, θέλω νὰ πάω Ἐθελοντής» τοῦ λέει. «Δὲν ἔχομε ἀνάγκη ἀπὸ στρατιῶτες παιδί μου. Ἔχομε ἀνάγκη ἀπὸ ὄπλισμό» ἀποκρίθηκε ὁ στρατηγὸς καὶ προσπέρασε.⁵ Ἀλλὰ ὁ νέος, Ἀντρέας πλέον στὴ διήγησή μου, ἀψήφησε τὴν ἄρνηση, ἀγνόησε τοὺς νόμους, ἐγκατέλειψε τὴν Ὑπηρεσία του καὶ βρέθηκε στὴν κόλαση τοῦ κρύου σ' «ἐκείνη τὴ μακρουλὴ κορυφὴ ποὺ γυαλίζει στὸν ἥλιο. Τῆς Γρηᾶς τὸ Μνῆμα! Αὐτὸ εἶναι: αὐτὴ ἡ χιονισμένη φεγγόβολη κορυφὴ ποὺ μοιάζει σ' ὅλη τούτη τὴ μαυρίλα σὰν χαρούμενη νύφη, ποὺ τὴν ζεσταίνει ὁ ἥλιος καὶ τὴν ροδίζει τόσο ἀπαλά; Αὐτὸ εἶναι τῆς Γρηᾶς τὸ Μνῆμα, ὅπου ἀνεβαίνουνε λόχοι καὶ

³ Προοίμιο

⁴ Κωστῆ Παλαμᾶ, *Στὴ Νεολαία μας*, Ἀνθολογία (Ἔστια 1986), 435.

⁵ Ἄγγελου Βλάχου, *Μιὰ φορὰ κι ἕναν καιρὸ ἕνας Διπλωμάτης*, Α' (Ἀθήνα, Ἔστια 1985), 71.

γυρίζουν διμοιρίες, κι' εἶπαν μερικοί, χτὲς στὴν Κορυτσά, πὼς ἅμα λειώσουνε τὰ χιόνια δὲν θὰ βρῖσκεις τόπο νὰ πατήσεις ἀπὸ τὰ κορμιά!».⁶

Ξεκινᾷ ὁ Ἀντρέας μὲ τοὺς συντρόφους του ν' ἀνεβεῖ στὴ φεγγόβολη κορυφή. Στὴν πορεία του πρὸς τ' ἀπάνω παραμονεύουν δαίμονες τῆς κόλασης. Περπατοῦν φορτωμένοι. Ἡ ἀγωνία ἀρχίζει. Τὸ κρῦο καὶ ἡ λάσπη, σάβανο γκριζόμαυρο, τοὺς τυλίγει :

«Ἡ πορεία γίνεται λασποπάτημα. Λάσπη! Λάσπη τῆς Ἀλβανίας! Στοιχείο της καὶ φοβέρα της, κι' ἐχθρὸς ἄπιαστος κι' ἀνίκητος. Σιγανεύει κάθε κίνηση κι' ἀποκάνει ἀνθρώπους καὶ ζῶα. Τσακίζει κάθε προσπάθεια καὶ μακραίνει ἀποστάσεις κι' ὄρες ».⁷

Ἀλλιῶς τ' ἀκούγαμε τότε στὶς πόλεις, τὶς μέρες τοῦ Νοέμβρη, τοῦ Δεκέμβρη, τοῦ Γενάρη, τοῦ Φλεβάρη. Κάθε καμπάνα, πού θριαμβικά, χαρμόсуна, λαχανιασμένα χτυποῦσε στὶς ἐκκλησιὰς τὶς νίκες μας —ποιὸς ξεχνᾷ τ' ἄπειρα σήμαντρα τῆς νίκης τῆς Κορυτσᾶς— κάθε καμπάνα εἶχε τοὺς νεκροὺς της ἀπὸ τὸ χιόνι, τὸν πάγο, τὴ λάσπη καὶ τοὺς ὄλμους.

Ἐκεῖ πάνω στὴ «φεγγόβολη κορυφή» ἔμεινε ὁ νιὸς Ἀντρέας ὡς τὸ τέλος. Πολέμησε, πείνασε, πάγωσε, ἀπελπίστηκε, ἤλθαν στιγμὲς πού ἐκεῖ, στὴ νυχτερινὴ σκοπιά, τὰ ἔβαλε μὲ τὸ Θεό:

«Νύχτα, κι' ὅλα γύρω εἶναι σὲ τέτοιο πηχτὸ σκοτάδι πού δὲν μπορῶ οὔτε τὸ χέρι μου νὰ δῶ σὰν τὸ τεντώνω. Εἶμαι μαζεμένος στὸν ἑαυτό μου, μόνος, σὰν ν᾿αὐτὸ χυθῆ ὅλος ὁ ἄλλος κόσμος ἀπ' τὴ γῆ καὶ νὰ ἔμεινα ἐγὼ στερνός, ἔτσι ἀπὸ λάθος, καὶ δίχως κανέναν λόγο. Τίποτε δὲ θυμίζει ζωὴ, κανέναν κρότος καὶ καμιὰ κίνηση. Οὔτε ἐγὼ δὲν προσπαθῶ νὰ κουνήσω, ἔτσι ἀπὸ φόβο μὴ χαλάσω αὐτὴ τὴν τάξη πού ὑπάρχει, τοῦ σκοταδιοῦ καὶ τῆς ἀσάλευτης σιωπῆς.

Κάνε νὰ χάσω τὴ ζωὴ μου, τὴν ἡμέρα, κι' ἔτσι πού νὰ καταλάβω πὼς τὴ χάνω, πὼς τὴ χάνω πολεμώντας, τρέχοντας στὸ σκοπὸ μου. Ἄν εἶναι νὰ τὴν χάσω σὲ μιὰ τέτοια ὥρα σὰν καὶ τούτη, θὰ εἶναι σὰν νὰ μοῦ τὴν ἔκλεβες, σὰν νὰ τὴν ἔπαιρνες χωρὶς νὰ θέλω νὰ τὴ δώσω».⁸

⁶ Ἄγγελου Βλάχου, *Τὸ Μνήμα τῆς Γρηᾶς* (Γαλαξίας, Ἀθήνα 1969), 13

⁷ αὐτόθι 18

⁸ αὐτόθι 49-50.

Ἡ κόλαση γιὰ τοὺς στρατιῶτες τῆς Ἀλβανίας ἦταν τὸ κρῦο, ἡ ἀσάλευτη σιωπή. Αὐτὴν ποὺ περιγράφει ὁ Ἀντρέας στὴν ἐξομολόγησή του, ὁ Σικελιανὸς στὸ «Γράμμα ἀπὸ τὸ Μέτωπο»:⁹

Σοῦ γράφω... Κι ὅμως τόση εἶναι ἡ σιγή ποὺ με κυκλώνει,
ποὺ λέω, ἂν ἄνοιγα τὰ χεῖλη θ' ἄκουες τὴ φωνή μου...

Ἄλλ' ἀπ' ὅλα

εἶναι τρανότερη ἡ σιγή π' ἀκολουθάει
κατόπι ἀπ' τὴ μάχη, σὰ βαθιά μας
τὸ μεσότοιχο τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου
γκρεμίζεται

Ἡ ἐαρινὴ ἐπίθεση τοῦ φασισμού (L' Offensiva di primavera) ἄρχισε στὶς 9 Μαρτίου καὶ τελείωσε στὶς 24. Ἔως τὶς 21 τὴν παρακολουθοῦσε ὁ Μουσολίνι. Ὁ σκοπὸς τῶν Ἰταλῶν ἦταν τὰ Γιάννενα ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ περάσουν μέσα ἀπὸ τὶς γραμμὲς μας. Τὸ κύριο ἐμπόδιο, τὸ ὕψωμα 731, δέχτηκε εἴκοσι ἐπιθέσεις ἀπὸ ἕναν ἐχθρὸ ποὺ πολέμησε γενναῖα καὶ ἀπελπισμένα. Ὅλες κατέληξαν στὸν ὄλεθρό του. Δώδεκα χιλιάδες ἄντρες οἱ ἀπώλειές του, πέντε χιλιάδες τριακόσιες εἰκοσιμία οἱ δικές μας. Ἡ Νέμεση ἔδωσε τέλος στὴν ὕβρη του. Εἴμασταν νικητὲς γιὰ τὸ δίκαιο, καὶ γιὰ τὴν θέλησάν νὰ μᾶς ἀφαιρέσουν τὴν ἐλευθερία. Ὁ Παλαμᾶς, ποὺ κουρασμένος ἀπ' τὰ χρόνια γέρνει τὸ κεφάλι, τὸ μὴνᾶει στοὺς πολεμιστὲς μας τὴν πρώτη μέρα τοῦ Ἀπρίλη τοῦ 41, μὲ τὸ τελευταῖο του ποίημα.¹⁰ Δὲν ἔγραψε ἄλλο.

Κι ἂν εἶναι, καὶ στὸν πόλεμο μέσα, ἡ Ζωὴ θυσία,
ὁ τάφος εἶναι πέρασμα πρὸς τὴν Ἀθανασία.

Γι' αὐτὴ τὴν Ἀθανασία πολέμησε ὁ Ἀνθυπολοχαγὸς τῆς Ἀλβανίας στὰ βουνά, τὰ χιόνια, τὴ λάσπη καὶ τὸν θάνατο : «Κι ὅτι ἤμασταν σιμὰ πολὺ στὰ μέρη ὅπου δὲν ἔχει καθημερινὲς καὶ σκόλες, μήτε ἀρρώστους καὶ γερούς, μήτε φτωχοὺς καὶ πλούσιους, τὸ καταλαβαίναμε. Γιατὶ κι ὁ βρόντος πέρα, κάτι σὰν καταιγίδα πίσω ἀπ' τὰ βουνά, δυνάμωνε ὀλοένα, τόσο ποὺ καθαρὰ στὸ τέλος νὰ διαβάζουμε τὸ ἀργὸ καὶ τὸ βαρὺ τῶν κανονιῶν, τὸ ξερὸ καὶ τὸ γρήγορο τῶν πολυβόλων. Ὑστερα καὶ γιὰ τὴν ὀλοένα πιὸ συχνά, τύχαινε τώρα ν' ἀπαντοῦμε, ἀπ' τ' ἄλλο μέρος νὰ ἴρχονται, οἱ ἀργὲς οἱ συνοδεῖες μὲ τοὺς λαβωμένους. Ὅπου ἀπιθῶνανε χάμου τὰ φορεῖα οἱ νοσοκόμοι, μὲ τὸν κόκκινο σταυρὸ στὸ περιβραχιόνιο, φτύνοντας μέσα στὶς παλάμες, καὶ τὸ μάτι τους

⁹ *Λυρικός Βίος Γ'* (Οἱ Φίλοι τοῦ Βιβλίου, Ἀθήνα 1947), 301.

¹⁰ Κωστὴ Παλαμᾶ, *Ἡ Νίκη*, Ἀνθολογία (Ἑστία 1986), 436.

ἄγριο γιὰ τσιγάρο. Κι ὅπου κατόπι σὰν ἀκούγανε γιὰ ποῦ τραβούσαμε, κουνούσαν τὸ κεφάλι, ἀρχινώντας ἱστορίες γιὰ σημεῖα καὶ τέρατα. Ὅμως ἐμεῖς τὸ μόνο ποῦ προσέχαμε ἦταν ἐκεῖνες οἱ φωνές μέσα στὰ σκοτεινά, ποῦ ἀνέβαιναν, καυτὲς ἀκόμη ἀπὸ τὴν πίσσα τοῦ βυθοῦ ἢ τὸ θειάφι. «Ὅι ὀι, μάνα μου», «ὀι ὀι, μάνα μου», καὶ κάποτε, πιὸ σπάνια, ἓνα πνιχτὸ μουσούνισμα, ἴδιο ροχαλητό, ποῦ ἔλεγε, ὅσοι ξέρανε, εἶναι αὐτὸς ὁ ρόγγος τοῦ θανάτου». ¹¹ Ἔτσι κι' ἐκεῖνου, τοῦ Ἀνθυπολοχαγοῦ, ἦρθε ἡ σειρά, τυφλά, μοιραῖα :

Ξάφνου ἡ στιγμή ξαστόχησε καὶ ἤβρε τὸ θάρρος
καταμέτωπο πέταξε θρύψαλα μέσα στὸν ἥλιο
κιάλια, τηλέμετρα, ὄλμοι, κέρωσαν!
Τώρα κείται ἀπάνω στὴν τσουρουφλισμένη χλαίνη ¹²

Ἐπῆρξε καὶ μιὰ ἄλλη ὄψη τοῦ Πολέμου, ἐκεῖνη ποῦ ζοῦσαν οἱ ἀστράτευτοι πολίτες στὰ Μετόπισθεν, στὶς πόλεις, στὰ χωριά. Οἱ φίλοι, οἱ συγγενεῖς τῶν πολεμιστῶν, γονεῖς, σύζυγοι, παιδιά, ἀδέρφια. Τὸ ἠθικὸ τῶν ἀμάχων ἔπρεπε νὰ εἶναι, ὅσο γινόταν δυνατό, ἀκμαῖο. Εἶχαν κι αὐτοὶ ἓνα Μέτωπο, τὴν ἀγωνία γιὰ τοὺς δικούς τους, ποῦ βρίσκονταν στὰ βουνά, τοὺς βομβαρδισμούς, τὴν καθημερινὴ ἐπιβίωση χωρὶς προστάτες. Καὶ σκεφθεῖτε καὶ κείνους, ποῦ ἔπαιρναν ξαφνικά, σ' ἓνα φάκελο, τὴν ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ δικοῦ τους. Δεκατρεῖς χιλιάδες τριακόσιες εἰκοσιπέντε οἰκογένειες.

Ἡ Λογοκρισία δὲν ἄφινε νὰ φτάνουν ἕως τὸν πολὺ κόσμον εἰδήσεις γιὰ τὶς κακουχίες τῶν φαντάρων. Οἱ ἐφημερίδες τὰ παρουσίαζαν ὅλα σύμφωνα μὲ τὸ δίκαιο καὶ τὴ θέληση τοῦ Θεοῦ, ποῦ μᾶς παραστεκόταν. Τὴ στήριξη τοῦ ἠθικοῦ τῶν πολιτῶν ἀνέλαβε ἡ Κυβέρνηση μὲ τὴ βοήθεια τῶν λογίων καὶ τῶν καλλιτεχνῶν. Ἡθοποιοί, τραγουδιστές, ζωγράφοι, λογοτέχνες, ποιητές, ὅλοι ἐπιστρατεύτηκαν στὴ μάχη κατὰ τοῦ φασισμού, μὲ πρῶτο ὄπλο τὴ γελοιοποίησή του καὶ τὴν ἀποθέωση τῶν φαντάρων μας. Οἱ στρατιῶτες στὸ Μέτωπο τὰ μάθαιναν ὅλ' αὐτὰ καὶ πικραίνονταν. Γράφει ἓνας μεγάλος τῶν Γραμμάτων μας, ποῦ πολεμοῦσε : « Φαίνεται πὼς ἡ Βέμπο ἔχει γίνεῖ ἓνα εἶδος Ζὰν ντ' Ἄρκ, εἶδωλο τοῦ λαοῦ. Ἄν τοὺς ἀκούσεις ὅλους αὐτούς, θ' ἀποχτήσεις

¹¹ Ὀδυσσέα Ἐλύτη, *Ἄσμα Ἡρωϊκὸ καὶ Πένθιμο γιὰ τὸν χαμένο Ἀνθυπολοχαγὸ τῆς Ἀλβανίας* (Ἴκαρος, Ἀθήνα 1962), 31

¹² αὐτόθι 12.

τὴν πεποιθήση πὸς ἐκεῖ πάνω, στὰ χαρακώματα τοῦ Σὲν Ντέλι καὶ τοῦ Μάλι Σπάτ, οἱ φαντάροι πετροβολοῦνε μὲ κουραμπιέδες τοὺς Ἴταλοὺς προτοῦ τοὺς πάρουνε φαλάγγι».¹³

Ἡ Παναγία ἔγινε ἡ προστάτιδα τῶν στρατιωτῶν καὶ θαύματα ἀναφέρονται. Ὁ τσολιᾶς, συνεχιστὴς τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ '21, ὑπῆρξε ἡ προσωποποίηση τῆς λεβεντιᾶς, τῆς γενναιότητος, πάντοτε ἀρειμάνιος καὶ ἀκμαῖος, χωρὶς νὰ ὑποπτεύει ὅτι στὶς 18 Ἰουνίου τοῦ '43 θὰ μαύριζε¹⁴ ἡ εἰκόνα του. Πολλοὶ στὶς πόλεις ἐργάζονταν στὴ θέση ἐκείνων ποὺ βρίσκονταν στὰ βουνὰ τοῦ πολέμου. Τὰ σχολεῖα δὲν εἶχαν δασκάλους. Πρῶτες οἱ γυναῖκες, μανάδες, σύζυγοι, ἀδερφές, γίνονταν νοσοκόμες, δούλευαν ἐθελοντικὰ σὲ Ὑπηρεσίες, ἔπλεκαν μάλλινα γιὰ τοὺς φαντάρους. Οἱ Ἠπειρώτισες ἀνάλαβαν πολεμικὰ καθήκοντα, μεταφορὰ πυρομαχικῶν καὶ τροφίμων πάνω στὰ βουνά. Ὅσα ἀκοῦτε ἦταν πραγματικότητες. Οἱ νίκες μας πανηγυρίζονταν μὲ πολύχρωμες εἰκόνες, ποὺ στόλιζαν κάθε σπίτι, κάθε γραφεῖο. Ἐρσέκα, Κορυτσᾶ ἡ νίκη τῶν νικῶν, Πόγραδετς, Ἅγιοι Σαράντα. Ὁ νικητὴς στρατὸς μας ἐνέπνευσε τὸν Γεώργιο Βλάχο στὶς 7 Δεκεμβρίου ἓνα ἀπαράμιλλο σχόλιο : « Ἄρχισεν ὁ πόλεμος τὴν εἰκοστὴν ὀγδόην Ὀκτωβρίου εἰς τὰς τρεῖς τὸ πρωί. Ἡμέραι τέσσαρες ὁ Ὀκτώβριος. Καὶ τριάντα ὁ Νοέμβριος. Καὶ ἕξ ὁ Δεκέμβριος, τεσσαράκοντα ἡμέραι τοῦ πολέμου, οἱ Ἅγιοι Σαράντα. Μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ, μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Στρατοῦ μας...».¹⁵ Καὶ ἀκολούθησε τὸ Ἀργυρόκαστρο, ἡ Κλεισούρα.

Ἀλλὰ ὁ Θεὸς ἀλλιῶς θέλησε. Ἐξῆς ἡμέρες μετὰ τοὺς τελευταίους θριαμβικοὺς στίχους τοῦ Παλαμᾶ ἓνα δεῦτερο μαχαίρι, τῶν ναζί, καρφώθηκε στὸ σῶμα τῆς Ἑλλάδας. Νικητὲς ἐμεῖς, δεχτήκαμε, χωρὶς ἐξήγηση, ἐπίθεση ἀπὸ τὸ δίδυμο δύσμορφο ἀδέρφι τοῦ φασισμοῦ. Πῶς ἄραγε ξεχώριζαν ὅταν βρίσκονταν μαζί; Ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς ἀπανθρωπιᾶς, ποὺ ξεχνόταν ἀπὸ μέσα τους. Ἡ μαχαιριὰ ἄνοιξε θανάσιμες πληγὲς στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη. Πέντε καὶ τέταρτο τὸ πρωί, πρὶν μᾶς κηρύξουν τὸν πόλεμο, χτυπήθηκε τὸ Μπέλες. Τὸ πολυβολεῖο Π 9 κράτησε «ὡς τὶς ἐπτάμισυ τὸ βράδυ - - Ὑπέκυψε. Ὁ γερμανὸς διοικητὴς ποὺ ἔκανε τὴν ἐπίθεση συνεχάρη τὸν ἀρχηγό του

¹³ Ἄγγελου Τερζάκη, *Ἀπρίλης* (Οἱ Φίλοι τοῦ Βιβλίου, Ἀθήνα, Ἰούνιος 1946), 104.

¹⁴ Νόμος ὑπ' ἀρ. 260 « Περὶ συγκροτήσεως τεσσάρων εὐζωνικῶν ταγμάτων », ΦΕΚ 180, τ. Α', 18 Ἰουνίου 1943.

¹⁵ Οἱ Ἅγιοι Σαράντα εἶχαν μετονομαστῆι σὲ Porto Edda, πρὸς τιμὴν τῆς κόρης τοῦ Μουσολίνι, συζύγου τοῦ Τσιάνο.

λοχία Δημήτρη Ίντζο και κατόπιν έβαλε και τον τουφεκισαν».¹⁶ Ανταπόδοση για όσους στρατιώτες του είχε χάσει. Ακολούθησαν τὰ όχυρά Ίστιμπεη, Περιθώρι, Κελκαγιά. Αλλά ή κατάρρευση τής Γιουγκοσλαβίας έφερε τούς ναζι σε τρεις ήμέρες στη Θεσσαλονίκη ενώ τὸ Ρουπέλ και άλλα κάστρα μας έμεναν άπόρθητα. Έπαψαν νὰ πολεμοῦν στο τέλος και αυτά αλλά δέν ήττήθηκαν.

Στις 20 Απριλίου ὁ στρατηγός διοικητής τῶν τμημάτων τῶν Στρατιῶν Ήπειρου και Μακεδονίας ύπογράφει από μόνος του συνθηκολόγηση με τούς Γερμανούς. Τήν επομένη ύπογράφει και με τούς νικημένους Ίταλούς, πράξη μοναδική στην Ίστορία. Και οί πολεμιστές επάνω στο Μέτωπο, πού 'χαν περάσει με τή λόγχη χιόνια και βοῦρκο, πού 'χαν κυριέψει κορφές και κλεισοῦρες, σκάβοντας τάφους και μπήγοντας σταυρούς, σημάδια τοῦ νικηφόρου διάβα τους, τ' αφήνουν όλα, πέρνουν τὸ δρόμο τοῦ Γυρισμοῦ, ακολουθώντας τὸ ξόδι τής πεθαμένης Νίκης τους.

Διηγείται ὁ Αντρέας πὼς τὸ ξεστόμισε ὁ λοχαγός στους στρατιώτες, πὸ κράταγαν τὸ *Μνήμα τής Γρηῃς*: «Κουράγιο ... ἦρθε διαταγή ... άμυντικές θέσεις ... Έλλάδα». Αναρωτιοῦνται οί στρατιώτες: «Έλληνικά μιλάει ὁ λοχαγός; Έλληνικά μιλάει;».

«Μην κλαῖς Αντρέα, μην κλαῖς», λέει ὁ λοχαγός, μα τρέχουν κι' αὐτουνου τὰ μάτια.¹⁷

«Ξεκίνησε ή φάλαγγα μόλις έπιασε νὰ νυχτώνει. Δέν πᾶνε τὰ πόδια. Κολλᾶνε κάτω στο χῶμα σάν νᾶθελαν νὰ ριζώσουν εδῶ. Όμως ὁ κατήφορος είναι απότομος. Μᾶς διώχνει τὸ βουνό, μᾶς διώχνει ή Αλβανία».¹⁸

«Έκεῖ στην ὀροθετική γραμμὴ σάν έφτασαν, έγιναν πράγματα άπίστευτα. Άντρες ἄξεστοι, πὸ ἴσαμε χτὲς δέν είχανε γνοιαστει για τίποτα, σωριάζονταν χάμου, έβαζαν τις χουφτες τους στο χῶμα, έσκυβαν κι άνασπάζονταν τή γῆ. Άλλοι ὄρθιοι, άμίλητοι, κοίταζαν κατὰ πίσω με μάτι ποθεινό, τὰ κορφοβούνια πὸ είχαν παρατήσει, ἐκεῖ πὸ τούς πῆγε φτερουγίζοντας τ'ὄνειρο μιᾶς αὐγῆς. Τὸν είχανε πλάσει με τὸ νοῦ τους ἀλλιῶς τοῦτο τὸ γυρισμό: σε γραμμὲς πυκνές, με τὸ βῆμα, λόγχες ν'άστράφτουν, σάλπιγγες νὰ κελαιδᾶνε, ἄλογα νὰ χλιμιντρίζουν, καμπάνες νὰ σημαίνουν, μαντήλια νὰ τούς καλωσορίζουν. Και νὰ φυσάει παντοῦ ὁ άνεμος τής νίκης, ὁ ἥλιος νὰ λάμπει μέσα σε καταγάλανο, ειρηνικὸ οὐρανό. Αὐτὸ θὰ ἦταν Δικαιοσύνη Αὐτὸ θὰ ἦταν νίκη τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸ θ'άναπλήρωνε για τήν άδικία, θὰ γιάτρευε ὅλες τις πληγές. Και οί νεκροί

¹⁶ Άγγελου Τερζάκη, *Έλληνική Έποποιΐα, 1940-1941*, Αθήναι 1964, 195

¹⁷ *Τὸ Μνήμα τής Γρηῃς* 94.

¹⁸ αὐτόθι.

θ' ἀναστέναζαν τότε ξαλαφρωμένοι κάτω ἀπὸ τὸ χῶμα τους, κι ὅσοι μαυροφορέθηκαν στὴν πατρίδα, ὅσοι ἀπόμειναν μὲ ἀδειανὴ ἀγκαλιά, ὅσοι δὲν θάβλεπαν τὸν πολεμιστὴ τους νὰ γυρίζει πίσω θὰ ἤξεραν πὼς αὐτοὶ ποὺ ἔρχονται ἀντὶ γιὰ κεῖνον, εἶναι οἱ ἐκδικητές ».¹⁹

Σὲ εἰκοσιμία μέρες οἱ ναζὶ βρέθηκαν στὴν Ἀθήνα. Ἐκεῖ, στοὺς Ἀμπελόκηπους τοὺς παραδόθηκε ἡ πόλη ἀπὸ τὸν στρατιωτικὸ διοικητὴ, τὸν Νομάρχη καὶ τοὺς Δημάρχους Ἀθήνας καὶ Πειραιᾶ. Δὲν δείχνουν ταραγμένοι, χαριεντίζονται μὲ τοὺς ναζὶ. Καὶ πρὶν ἔννια μέρες ὁ Ἀλέξανδρος Κορυζῆς εἶχε αὐτοκτονήσει ἀπὸ τὴν πίκρα τῆς ἄδικης μομφῆς. Οἱ νικητὲς σὲ λίγα λεπτὰ ὑψωσαν στὸ Βράχο τῆς Ἀθήνας τὸ μαυροκόκκινο σημάδι τους καὶ οἱ Ἕλληνες ἔγιναν δοῦλοι τους. Σκλάβοι ἐκείνων, ποὺ θαυμάζαμε τὴν ποίησή τους, τὴ φιλοσοφία, τὴν Τέχνη. Ποὺ σπουδάζαμε στὰ πανεπιστήμιά τους. Καὶ ξαφνικὰ οἱ δάσκαλοι, οἱ ἴδιοι ποὺ μᾶς δίδασκαν τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πνεῦμα, βρέθηκαν μὲ τὴ γκρίζα τους στολῆ, τοὺς σιδερένιους σταυροὺς καὶ τὰ γαλόνια κυρίαρχοί μας. Στὶς 27 Ἀπριλίου, μετὰ τὴν Τσεχοσλοβακία, τὴν Πολωνία, Δανία, Νορβηγία, Ὀλλανδία, Βέλγιο, Γαλλία, Γιουγκοσλαβία, ἄρχισε καὶ γιὰ μᾶς ἡ μεγάλη νύχτα.

Κι ὅλα τελείωσαν μὲ τὴν μεγάλη πολυματωμένη καὶ πολυθρήνητη μάχη τῆς Κρήτης, τὸ τελευταῖο ὄχυρό μας. Ἐκεῖ ὁ ἐχθρὸς ἀντιμετώπισε τὸν κρητικὸ λαό, ἄντρες καὶ γυναῖκες. Τοὺς ἐκδικήθηκε κι αὐτὸς γιὰ τέσσερα χρόνια ἀμείλικτα γιὰ τὴν ταπείνωση.

«Ἀπὸ τὸ *Μνήμα τῆς Γρηᾶς* ἕως τὴ Θήβα, βαδίσσαμε εικοσιἕξι μέρες », γράφει ὁ Ἀντρέας. Μπλόκα τῶν ἐχθρῶν, ἐκτελέσεις γιὰ λιποταξία, παράδοση τῶν ὄπλων, πείνα. Κάποτε ἔφτασαν κάτω. Σιγὰ σιγὰ βλέπαμε ὅλο καὶ περισσότερους στρατιῶτες σκυθρωπούς, καὶ τραυματίες καὶ ἀνάπηρους. Χωρὶς πόδια, χωρὶς χέρια, μπανταρισμένοι ἀκόμα. Κι ὅλοι ἄρχισαν νὰ μετροῦν τὶς δισεχτές μέρες. Πόσοι θὰ ἦταν οἱ τυχεροὶ ποὺ θὰ ἴφταναν ὡς τὴν ἀνατολὴ τῆς ἐλευθερίας;

Στὶς 28 Ἀπριλίου, τὴν ἐπομένη τῆς εἰσόδου τῶν ναζὶ στὴν Ἀθήνα, ἀπαγορεύτηκε νὰ κυκλοφοροῦν στὴν πρωτεύουσα μὲ τὴ στολῆ τους οἱ ὑπαξιωματικοὶ καὶ οἱ στρατιῶτες, ποὺ γύριζαν ἀπὸ τὸ Μέτωπο, στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴν Λεωφόρο Ἀλεξάνδρας ἕως τὴ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου κι ἀπὸ τὴν Ὀμόνοια ἕως τὸ Σύνταγμα. Φοβοῦνταν τοὺς στρατιῶτες, τοὺς ντρέπονταν, ἢ τοὺς περιφρονοῦσαν ἐκεῖνοι, ποὺ ὁ σαλεμένος νοῦς τους νόμιζε ὅτι εἶχαν γίνει Κύριοι τοῦ κόσμου;

¹⁹ Ἀγγελου Τερζάκη, *Ἑλληνικὴ Ἐποποιΐα 1940-1941* (Ἀθήνα 1964), 213-214.

Στις 2 Μαΐου πεθαίνει θεληματικά ή Πηνελόπη Δέλτα, ή γυναίκα πού ἔδωσε μέ τόν λόγο μορφή στοῦ ἀκαθόριστο ὄνειρο, ἀνέφικτο ὅπως ἀποδείχτηκε ἐδῶ καί 189 χρόνια, στοῦ ἀκαθόριστο ὄνειρο καί μόνιμο πόθο τῶν Ἑλλήνων : Σύνεση, Γνώση, Δικαιοσύνη.

Ἅλα ἄλλαξαν ἀπό τήν πρώτη ἄνοιξη τῆς δουλείας. Ἡ ζωή μεταβλήθηκε σέ ἐφιάλτη. Πρώτη καί πρόμη σ' ὅλη τήν Εὐρώπη ή ἀναλαμπή τῆς 30 πρὸς 31 τοῦ Μάη τοῦ '41. Οἱ δυὸ νέοι γαντζωμένοι στὰ βράχια τῆς Ἀκρόπολης φτάνουν ἔως ἐπάνω. Κατεβάζουν τὸ κοκκινόμαυρο ἀγκίστρι τοῦ ἄπιστου ληστή πού κυμάτιζε ἐκεῖ 33 μέρες. Τὴν πράξη, χρόνια ἀργότερα, τίμησε ὁ Πικάσσο. Ἦταν ή ἀρχή τοῦ ἀγώνα ἐνάντια στοῦ ζοφεροῦ δημιούργημα, πού ξεπερνοῦσε τὸν Ἄδη. Τὸ εἶχε πεῖ σέ στίχους ὁ Σικελιανός :

20

Δὲν εἶναι τοῦτο πάλεμα σὲ μαρμαρένια ἀλώνια

Ἐκεῖ νὰ στέκει ὁ Διγενῆς καί μπρὸς νὰ στέκει ὁ Χάρος

Ἐδῶ σηκώνεται ὅλ' ή γῆ μέ τοὺς ἀποθαμένους

καί μέ τὸν ἴδιο θάνατο πατάει τὸ θάνατό του.

Στις 23 Ἰουλίου τοῦ '41 ή Ἐπιλον σημειώνει στοῦ ἡμερολόγιό της: «Σήμερα δημοσιεύτηκε καί ὁ πρῶτος θάνατος ἀπὸ ἀσιτία στήν «Καθημερινή», καί ἔμαθα ὅτι ἔγινε φοβερό σκάνδαλο — οἱ ξένοι κατηγορήσαν τὴ λογοκρισία, ή λογοκρισία τὰ ἔχασε, ἀποφάσισε νὰ τὴν κλείσει, οἱ Γερμανοὶ δὲν ἄφησαν. Τὸ δράμα τοῦ κόσμου ἀρχίζει».²¹ Τότε τὴν «Καθημερινή» τὴν ἔβγαζαν οἱ συνεργάτες των ναζί.

Μιὰ Ἀθηναία, γράφει²² ὀχτὼ ἡμέρες μετὰ : «Ἄρχισε νὰ φανερόνεται ἄφοβα τὸ φάντασμα τῆς Πείνας. Ἀπὸ κοντὰ της φανερόνεται ἓνα ἄλλο φάντασμα ἀκόμη ἀγριώτερο. Ἡ θεριεμένη ἀπανθρωπία τοῦ Γερμανοῦ». Συνεχίζει περιγράφοντας τὸ φρικιαστικὸ περιστατικὸ πού βλέπετε. Ἐναν Γερμανὸ νὰ σπάζει τὸ χέρι ἑνὸς παιδιοῦ πού εἶχε ἀρπάζει ἓνα ψωμί. Γιὰ ὅλα αὐτὰ πού ἔγιναν τότε δὲν μάθαμε οὔτε θὰ μάθουμε, ποιοὶ πέθαναν, πόσοι καί πότε στὸν μεγάλο Λιμό.

Ἴσως οἱ ἄνθρωποι οἱ ὄριμοι, πού ζήσαν συνειδητὰ τὶς μέρες ἐκεῖνες τοῦ '41 καί '42 ν' ἀπόθησαν τὴν εἰκόνα τῆς Πείνας. Κανεὶς δὲν τὴν μοιρολόγησε, λίγες εἰκόνες ἔχουν ἀπομείνει. Ἡ ἱστορία της μόλις τώρα ἄρχισε νὰ γράφεται. Ἐνας λογοτέχνης μᾶς δίνει τὸ '45 μιὰ σύντομη περιγραφή:

²⁰ *Λυρικός Βίος Γ' « Ἡ Ἀντίσταση»*, 334.

²¹ Ἐλένης Βλάχου, *Πενήντα καὶ κάτι Α'*, 129.

²² Μαρίκας Ἀντωνοπούλου, *Ἡμερολόγιο Κατοχῆς*, 1941-1944 (Πατάκης, Ἀθήνα 2014), 37.

«Ο χειμώνας του '41, κι ολόκληρη ή χαροκαμένη εκείνη χρονιά θα μείνη σαν ό τρομερότερος σταθμός μέσα στην ιστορία και στο αιωνόβιο μαρτυρολόγιο του έλληνικού λαού. Δεν πρέπει να τον ξεχάσουμε. Πολιτείες έγιναν αγνώριστες, κι αυτή ή Αθήνα, τὸ φῶς τῆς ὑφῆλιος, εἶδε στοὺς δρόμους τῆς να κατεβαίνουν τὰ νεκροταφεῖα. Ἔτυχε μέρα, μέρα μεσημέρι, πὸν γιὰ να πᾶς ἀπὸ τὴν πλατεία τῆς Ὀμόνοιας στὸ Σύνταγμα, στὸ κέντρο τῆς πρωτεύουσας, ἔπρεπε να σταματᾶς κάθε λίγο, γιὰ να μὴ σκοντάψεις πάνω στοὺς πεθαμένους τῆς πείνας. Οἱ Ἴταλοί, οἱ Γερμανοὶ περνοῦσαν στητοί, ὁδοστρωτῆρες τῆς κτηνωδίας. Ὁ ἄνθρωπος εἶχε πεθάνει μέσα τους».²³

Οὔτε ή πείνα, οὔτε ή τρομοκρατία λύγισαν τὸ φρόνημα τῶν Ἑλλήνων, πὸν οἱ Γερμανοὶ θέλησαν να δαμάσουν παραδίδοντας τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἑλλάδος στοὺς νικημένους φασίστες. Στις 24 Ἰουνίου τοῦ '41 ὕψωσαν κι αὐτοί, οἱ νικημένοι, τὴ σημαία τους στὴν Ἀκρόπολη και ή ἑλληνική βρέθηκε συντροφιὰ με δύο ληστές.

Ἦρθε ή πρώτη ἐπέτειος τοῦ Εἰκοσιένα τῶν σκλαβωμένων « Καὶ ἐπειδὴ σίμωνε ή μέρα πὸν τὸ Γένος εἶχε συνήθειο να γιορτάζει τὸν ἄλλο Σηκωμό, τὴ μέρα πάλι ἐκείνη ὀρίσανε γιὰ τὴν Ἐξοδο. Καὶ νωρὶς ἐβγήκανε καταμπροστὰ στὸν ἥλιο, με πάνω ὡς κάτου ἀπλωμένη τὴν ἀφοβιὰ σὰ σημαία, οἱ νέοι με τὰ πρησμένα πόδια πὸν τοὺς ἔλεγαν ἀλῆτες. Καὶ ἀκολουθοῦσανε ἄντρες πολλοί, και γυναῖκες, και λαβωμένοι με τὸν ἐπίδεσμο και τὰ δεκανίκια. Ὅπου ἔβλεπες ἄξαφνα στὴν ὄψη τους τόσες χαρακιές, πὸν ἔλεγε εἶχανε περάσει μέρες πολλὲς μέσα σὲ λίγην ὥρα.--- Καὶ περάσανε μέρες πολλὲς μέσα σὲ λίγην ὥρα. Καὶ θερίσανε πλῆθος τὰ θηρία, και ἄλλους ἐμάζωξαν. Καὶ τὴν ἄλλη μέρα ἐστήσανε στὸν τοῖχο τριάντα ».²⁴

Μέσ' τὸ σκοτάδι οἱ Ἑλληνες κρατοῦσαν «ἀγρυπνα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς» τους. Δεν ξεχνοῦσαν ὅτι ἦταν νικητές. Ὑπόφεραν, πεινοῦσαν, πάγωναν ἀπὸ τὸν χειμῶνα. Δεκάδες χιλιάδες ἄφισαν τὴν ψυχὴ τους στὸ πεζοδρόμιο, θύματα θηριωδίας και μίσους. Ἀλλὰ πρόσμεναν. Τὴν ἴδια μέρα τῆς ἐπετείου, τὸ '42, ὁ Σικελιανὸς μᾶς τὸ λέει :

Τὰ χελιδόνια τοῦ θανάτου Σοῦ μηνᾶν μιὰν ἄνοιξη
καινούρια, Ἑλλάδα, κι ἀπ' τὸν τάφο Σου γιγάντεια γέννα ...
Μάταια βιγλίζει τῶν Ρωμαίων ή κουστωδία τριγύρα Σου ...
Ἀκόμα λίγο, κι ἀνασταίνεσαι σὲ νέο Εἰκοσιένα!²⁵

²³ Ἑλ.Περάκη Θεοχάρη, 1941. *Ἡ μάχη τῆς Πείνας* (Ἐκδόσεις Α. Καραβία, Αθήνα 1945). Ἐδῶ ὁ πρόλογος τοῦ Θράσου Καστανάκη.

²⁴ Ὀδυσσεά'Ελύτη, *Τὸ Ἄξιον Ἐστί* (Ἴκαρος, Αθήνα 1962), 45.

²⁵ Λυρικὸς Βίος Γ', 324.

Καὶ πάλι τὸ Εἰκοσιένα. Ἐκφράζει τὴν ἀνώτερη ἐπιδίωξη τῶν Ἑλλήνων, τὴν Ἐλευθερία, τὴν ἀρχὴ τῆς ὑπαρξῆς μας.²⁶

Ἡ ἀντίσταση δυνάμωνε. Στις 14 Ἀπριλίου 1942 γίνεται ἡ πανελλαδικὴ ἀπεργία τῶν Δημοσίων Ὑπαλλήλων καὶ τὸν Σεπτέμβριο ἀκολουθοῦν διαδοχικά, στις 7, στις 11, στις 15 ἄλλες ἀπεργίες καὶ συλλαλητήρια γιὰ τὴ ματαίωση τῆς βίαιης στρατεύσης Ἑλλήνων. Στις 28 Ὀκτωβρίου μέγας ὁ λαϊκὸς ἐορτασμὸς τῆς ἐπετείου καὶ στις 25 Νοεμβρίου ἀνατινάσσεται ἡ γέφυρα τοῦ Γοργοποτάμου.

Στις 27 Φεβρουαρίου τοῦ '43 ὁ προφήτης τῆς Ἑλλάδας, ὁ ὕμνητής της, ὁ Κωστής Παλαμᾶς ἀνέβηκε στοὺς οὐρανοὺς. Ὅλοι ἔνιωσαν ὀρφανεμένοι, πληγωμένοι. Πένθησε ὁ Λαὸς καὶ ἡ ταφὴ του ἀποτυπώθηκε σ' ἓναν αἰσχυρικὸ παιάνα:

Ἦχῆστε, οἱ σάλπιγγες ... Καμπάνες βροντερές,
δοῆστε σύγκορμη τὴ χώρα, πέρα ὡς πέρα ...
Βογκῆστε, τύμπανα πολέμου ... Οἱ φοβερὲς
σημαῖες, ξεδιπλωθεῖτε στὸν ἀέρα!

Σ' αὐτὸ τὸ φέρετρο ἀκουμπᾶ ἡ Ἑλλάδα! Ἕνα βουνὸ
μὲ δάφνες ἂν ὑψώσουμε ὡς τὸ Πήλιο κι ὡς τὴν Ὅσσα,
κι ἂν τὸ πυργώσουμε ὡς τὸν ἔβδομο οὐρανό,
ποιὸν κλεῖ τί κι ἂν τὸ πεῖ ἡ δικιά μου γλώσσα;

Μὰ Ἐσύ, Λαέ, ποὺ τὴ φτωχὴ Σου τὴ μιλιά,
Ἕρωας, τὴν πῆρε καὶ τὴν ὕψωσε ὡς τ' ἀστέρια,
μεράσου τώρα τὴ θεϊκὴ φεγγοβολιὰ
τῆς τέλειας Δόξας Του, ἀνασήκωσ' Τον στὰ χέρια

γιγάντειο φλάμπουρο, κι ἀπάνω κι ἀπὸ μᾶς
ποὺ τὸν ὕμνοῦμε, μὲ καρδιὰ ἀναμμένη,
πὲς μ' ἓνα μόνον ἀνασασμόν: «ὁ Παλαμᾶς!»,
ν' ἀντιβογκῆσει τ' ὄνομά του ἡ Οἰκουμένη!.²⁷

²⁶ Inschriften von Priene, 19: οὐθὲν μεῖζόν ἐστιν ἀνθρώποις Ἕλλησιν τῆς ἐλευθερίας.

²⁷ Α. Σικελιανοῦ, Λυρικός Βίος (Οἱ Φίλοι τοῦ Βιβλίου, Ἀθήνα 1947). 185.

Κύριο χαρακτηριστικό τῶν κατακτητῶν ἦταν ἡ εὐχαρίστηση, πὸν τοὺς προκαλοῦσε ὁ φόνος, ὁ θάνατος τῶν Ἑλλήνων, ὄχι τῶν πολεμιστῶν, πὸν δὲν τοὺς δάμασαν, ἀλλὰ τῶν ἀθῶων ὀμήρων, τῶν χωρικῶν, τῶν γυναικῶν, τῶν παιδιῶν. Ἡ ἀντίληψή τους γιὰ τὸν πόλεμο καὶ τοὺς νόμους του, ἦταν κατάκτηση γῆς γιὰ πλουτισμὸ καὶ ἐξόντωση κάθε ψυχῆς. Πυρπόληση τῶν σπιτιῶν μαζί μὲ τοὺς ἀνθρώπους τους. Ἐπαληθεύονταν τὰ λόγια ἐνὸς μεγάλου συγγραφέα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης: «Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἡπειρος εἶχε ἤδη φτάσει στὸ σημεῖο ὅπου μποροῦσες νὰ πεῖς σὲ κάποιον, χωρὶς ἴχνος εἰρωνείας, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ νιώθει εὐτυχισμένος, πὸν ντουφεκίζεται ἀντὶ νὰ στραγγαλιστεῖ, ν' ἀποκεφαλιστεῖ ἢ νὰ δαρθεῖ μέχρι θανάτου». ²⁸

Πρώτη ἡ Κάνδανος στὶς 31 Ἰουλίου '41 ἐπλήρωσε τὴν ἀντίσταση τῶν Κρητικῶν, ἀντρῶν καὶ γυναικῶν. Καὶ ἀκολούθησε ἡ Δράμα καὶ τὸ Δοξάτο στὶς 21, 28 καὶ 30 Σεπτεμβρίου ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους. Δύο χιλιάδες ἑκατὸν σαράντα οἱ ἐκτελεσμένοι. Ξανάζησαν οἱ Ἕλληνες τὸν ἐφιάλτη πὸν περιγράφει ἡ Πηνελόπη Δέλτα, τὴ σφαγὴ τῶν κατοίκων τῆς Ἀδριανούπολης τὸ 1004.

Καὶ ἦρθε ἡ 25 Μαρτίου τοῦ 43. Ὅλοι στοὺς δρόμους. Ἐπάνω τους τὸ ἰταλικὸ ἱππικό. Στὶς 22 Ἰουλίου τῆς χρονιᾶς μέγας ξεσηκωμὸς τῶν Ἑλλήνων ἐνάντια στὴν κάθοδο τῶν Βουλγάρων στὴ Θεσσαλονίκη. Ἐδῶ κοντὰ μας, Ὀμήρου καὶ Πανεπιστημίου, στὴ γωνία τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, τὰ γερμανικὰ πολυβόλα θέρισαν τοὺς νέους. Μόνο μιὰ χάλκινη πλάκα θυμίζει μερικὰ ὀνόματα.

Καὶ ὁ φόνος συνεχίζεται στὸ χωριὸ Κομμένο τῆς Ἄρτας. Ἐκεῖ ἔγινε πραγματικὰ ὁ «Ματωμένος γάμος» (16 Αὐγούστου '43). Ὅσοι δὲν σκοτώθηκαν, πνίγηκαν στὸν Ἄραχθο, 317 στὸ σύνολό τους, περισσότερες οἱ γυναῖκες ἀπὸ τοὺς ἄντρες, 97 τὰ παιδιά. Ἕνας πολυβολητῆς, ὁ Ἄντον Τσίγκλερ ὁμολόγησε : «Μᾶς εἶπαν νὰ θερίσουμε τοὺς πάντες, γιὰτὶ οἱ Ἄγγλοι εἶχαν βομβαρδίσει τὴν Κολωνία». ²⁹ Οἱ σφαγῆς τοῦ '43 συνεχίστηκαν στὴ Βιάννο τῆς Κρήτης (13-15 Σεπτεμβρίου '43), καὶ τελείωσαν μὲ τὰ πολυθρήνητα Καλάβρυτα (10-13 Δεκεμβρίου '43), μὲ 681 θύματα, ἀμάχους. Δολοφόνοι ἦταν οἱ ἄντρες τῆς μεραρχίας 117.

Τὸ '44 ἦταν ἡ πιὸ πικρὴ χρονιά τῆς Κατοχῆς, πὸν ἄρχισε μὲ τὸ ἐγκλημα τῆς ἠλιόχαρης Τρίτης 11 Ἰανουαρίου. Στὶς 12 τὸ μεσημέρι ἡ Ἀμερικανικὴ ἀεροπορία ἰσοπέδωσε ἄσκοπα τὸν Πειραιᾶ. Βλέπετε τὴν Ἁγία Τριάδα, τὴν ἐκκλησίαν τῆς ἐνορίας

²⁸ Ἄρθουρ Κέστλερ.

²⁹ Χέρμαν Φράνκ Μάγερ, *Αἵματοβαμμένο Ἐντελβάις Α* (Ἐστία 2009), 299.

μου. Γύρω στους 800 οί νεκροί, εκατοντάδες έμειναν θαμμένοι στα έρείπια και ξεθάφτηκαν 10 χρόνια αργότερα.

Οί μήνες κυλοῦσαν σέ κλίμα μουντό προσμονής. Τα πρώτα εὐαγγέλια τῆς νίκης ἀκούστηκαν στίς 6 Ἰουνίου, ἐκείνη τὴν Τρίτη, πὸν χαρακτηρίστηκε ὡς *ἡ πιὸ μεγάλη μέρα τοῦ Πολέμου*, ἡ μέρα τῆς ἀπόβασης τῶν Συμμάχων στὴ Νορμανδία.

Τεσσερεῖς μέρες μετὰ, τὸ Σάββατο 10 Ἰουνίου τοῦ '44, στὴν Ἑλλάδα ὁ στρατὸς τῶν ναζι̇ συνέχισε τὴν προσπάθεια ὀλοκλήρωσης τῆς δημιουργίας τῆς Νέας Εὐρώπης μετὴ τὴ σφαγὴ τοῦ Διστόμου. Σκότωσαν ἄντρες, γυναῖκες, παιδιά, βρέφη, ὄλοι 228. Ἐκαψαν ὄτι μποροῦσε νὰ καεῖ, μαζί και τούς ἀνθρώπους.

Κάποιοι δίνουν συγχωροχάρτι στους Γερμανούς γιατὰ τὰ ἐγκλήματα ἐναντίον τῶν ἀθῶων. Δὲν λένε τὴν ἀλήθεια, γιατί ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν ἐκλεκτικὲς συγγένειες. Ὅλα ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ἰδέα τῶν Γερμανῶν ὄτι εἶναι ὁ ἀνώτερος λαὸς τοῦ Κόσμου. Ὅλοι οἱ ἄλλοι κατώτεροι τους, ἔως ὑπάνθρωποι. Ἐμεῖς, οἱ Ἕλληνες, εἴμασταν κατώτεροι ἀπὸ τούς Γάλλους. Ἄν θυμᾶστε ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα ἔγιναν ἑκατοντάδες ὀλοκληρωτικὲς σφαγὲς και καταστροφὲς οἰκισμῶν ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν Κάνδανο τὸν Ἰούνιο τοῦ '41, στὴ Γαλλία ἔγιναν λίγες μετὰ κύρια, στὸ τέλος τέλος τῆς Κατοχῆς, στὸ χωριὸ τῆς Νορμανδίας Oradour sur – Glane τὴν ἴδια μέρα μετὰ τὸ Δίστομο, 10 Ἰουνίου '44. Τα θύματα ἦταν 642. Τὸ χωριὸ δὲν ξαναχτίστηκε μετὰ ἀπόφαση τοῦ στρατηγοῦ De Gaulle, ὡς « ὑπόμνημα τοῖς ἐπιγιγνομένοις τῆς τῶν βαρβάρων» θηριωδίας. Στὸ νέο χωριὸ, σὲ μικρὴ ἀπόσταση, ἕνας δρόμος ὀνομάζεται Δίστομο.

Ἐκτελέσεις ἀγωνιστῶν και ἀθῶων ὀμήρων ἔγιναν στὴ Γαλλία δεκάδες χιλιάδες, ὄπως και στὴν Ἑλλάδα. Ἄλλοι λαοὶ ὑπέστησαν περισσότερα ἀπὸ μᾶς, ὄπως οἱ Ἴταλοὶ μετὰ τὴ συνθηκολόγηση, οἱ Γιουγκοσλάβοι, οἱ Πολωνοί, οἱ Ρῶσοι, οἱ Ὀλλανδοὶ τὸ '44-'45. Οἱ Ἕλληνες βρεθήκαμε κάπου στὴ μέση

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1959, πῆγα γιατὰ ὑπηρεσία στὸ Δίστομο. Ξαφνιάστηκε μπαίνοντας στὸ χωριὸ. Κοριτσάκια, πέντε, ἑφτά, δέκα χρονῶν, ὄλα ντυμένα στα μαῦρα. Οἱ νέοι γονεῖς τους, ἐκεῖνοι πὸν γλύτωσαν ἀπὸ τὸν ὄλεθρο, ζοῦσαν. Ὅμως πενθοῦσαν ἀκόμη οἱ οἰκογένειες τὴ σφαγὴ τῶν δικῶν τους. Εἶχαν περάσει 15 χρόνια και τὰ πυρπολημένα σπίτια εἶχαν ξαναχτιστεῖ. Μόνο οἱ πλάκες μετὰ χαραγμένα ὀνόματα, ὀμάδες ἀμέτρητες μετὰ πέντε-ἕξη, δέκα ὄμοια ἐπίθετα, ἔμεναν και μένουν ὑπόμνημα τοῦ ἐγκλήματος. Ὁ κανόνας τοῦ πολέμου, πὸν διατύπωσε ὁ βασιλιάς Κροῖσος, ὄτι « ἐν δὲ τῷ [πολέμῳ] οἱ πατέρες [θάπτουσι] τούς παῖδας »³⁰ δὲν ἴσχυσε. Γέροντες, γονεῖς, παιδιά και μαζί τὰ

³⁰ Ἡρόδοτος I, 87.

νήπια και τὰ ἀβάφτιστα, σφαγιάστηκαν χωρὶς διάκριση, χωρὶς οἶκτο, καὶ δὲν ἔμεινε γονιὸς γιὰ νὰ θάψει τὸ παιδί του οὔτε παιδὶ τοὺς γονιούς του.

Ἡ Ἀθήνα τὰ μάθαινε μὲ κάποια καθυστέρηση. Εἶχε κι ἐκεῖνη τὰ δικά της, ἄρχισαν πολὺ νωρὶς καὶ συνεχίστηκαν ὡς τὴ στιγμή τῆς φυγῆς τοῦ δολοφονικοῦ στρατοῦ. Μπλόκα Κοκκινιάς, Βύρωνα, Καλλιθέας, Δουργούτι, Ἄνω Σφαγεῖα. Ἐκτελέσεις στὸ Σκοπευτήριο τῆς Καισαριανῆς, στὸ Χαϊδάρι. Ἡρὼ Κωνσταντοπούλου (5 Σεπτεμβρίου '44), Λέλα Καραγιάννη (8 Σεπτεμβρίου '44), βασανιστήρια στὴν ὁδὸ Μέρλιν. Τὸ μόνο ποὺ μένει ἀπὸ αὐτόν, τὸν Κρανίου τόπο, εἶναι ἓνα θυρόφυλλο ποὺ στολίζει κατάστημα καλλυντικῶν συντροφιά μὲ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἀπάρτη.

« Ἐνα πρωὶ Σαββάτου, σωρὸς αὐτοκίνητα καὶ μοτοσυκλέτες ἐζώσανε τὸ μικρὸ συνοικισμό μὲ τὰ τρύπια τενεκεδένια παράθυρα καὶ τ' αὐλάκια τῶν ὀχετῶν στὸ δρόμο. Καὶ φωνὲς ἄγριες βγάνοντας ἐκατεβήκανε ἀνθρώποι μὲ χυμένη τὴν ὄψη στὸ μολύβι καὶ τὰ μαλλιά ὀλόισα ἴδιο ἄγερο. Προστάζοντας νὰ συναχτοῦν οἱ ἄντρες ὅλοι στὸ οἰκόπεδο μὲ τὶς τσουκνίδες. --- Τότε, ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος φάνηκε ἀργὰ βαδίζοντας νὰ ἴσχηται Αὐτὸς μὲ τὸ Σβησμένο Πρόσωπο, ποὺ σήκωνε τὸ δάχτυλο κι οἱ ὄφρες ἀνατρίχιαζαν στὸ μεγάλο ρολοὶ τῶν ἀγγέλων. Καὶ σὲ ὅποιον λάχαινε νὰ σταθεῖ μπροστά, εὐθύς οἱ ἄλλοι τὸν ἀρπάζανε ἀπὸ τὰ μαλλιά καὶ τὸν ἐσοῦρνανε κάτω πατώντας τον ». ³¹

Ἐβλεπα τὰ πρωῖνὰ τοῦ '44 τὰ βαμμένα μαῦρα φορτηγὰ τῶν σκουπιδιῶν μὲ τὴ σαμαρωτὴ στέγη ν' ἀνηφορίζουν ἀγκομαχώντας τὴν ὁδὸ Ἀκαδημίας. Κανεὶς δὲν μιλοῦσε γιὰ τὸ τί ἔκρυβαν μέσα τους. Ὁ τρόμος σ' ἔσφιγγε στὴν ὄψη τους καὶ μόνο.

Τὸ μεγάλο ὄνειρο τῶν ναζί, ἡ Endlösung, ἡ τελικὴ λύση, ἐφαρμόστηκε καὶ στὴν Ἑλλάδα. Στις 11 Ἰουλίου τοῦ '42 ἀρχίζει στὴ Θεσσαλονίκη ἡ ἀπογραφὴ τῶν Ἑλλήνων Ἰσραηλιτικοῦ θρησκευματος. Στις 6 Φεβρουαρίου '43 ὁ εἰσαγγελέας λοχαγὸς δόκτωρ Μέρτεν τοὺς ὑποχρεώνει νὰ φέρουν τὸ κίτρινο ἀστέρι. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα ἐκεῖνη ἀρχίζει ἱστορία φρίκης, αἵματος, φόνου. Οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ τῆς Θεσσαλονίκης, 65.000, παίρνουν τὸ τραῖνο γιὰ τὸ Ἄουσβιτς καὶ τὰ ἄλλα στρατόπεδα ἐξόντωσης. Τὸ 1959 ἀπὸ τὶς 80.000 ψυχὲς τοῦ 1940, ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα μόνο 5.000. Ἀλλὰ καὶ ὅλος ὁ ἄλλος πληθυσμὸς ἕως τὴν ἡμέρα τῆς φυγῆς τῶν Γερμανῶν δολοφονοῦνται, τουφεκίζονται ὁμαδικά, πυρπολοῦνται τὰ χωριά. Ἔως τὸ τέλος Σεπτεμβρίου τοῦ '44 οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ ἑλληνόφωνοι δῆμοί τους μὲ τὴν τιμημένη ἀπ' τοὺς ἀνδρείους τῶν πολέμων μας φορεσιά, ὀλοκληρώνουν τὸ σχέδιο ἐξόντωσης, ποὺ ἔδινε νόημα στὴ ζωὴ τους. Καὶ ὅλα

³¹ Ὀδυσσεά Ἐλύτη, *Τὸ Ἄξιον Ἔστί* (Ἰκαρος, Ἀθήνα 1962), 50.

αὐτὰ στεφανωμένα με̄ μία μαύρη σιδερένια ἐπιγραφή νὰ διαγράφεται στὸν οὐρανό. Παρὰ τὰ χρόνια ποὺ κυλοῦν δὲν θὰ ξεχαστεῖ: Arbeit macht frei.

Πέρασαν οἱ 1444 μέρες. Ἔμεινε ἡ τελευταία, τῆς λευτεριάς. Ξημέρωσε ἡ Πέμπτη, ἡλιόλουστη, θριαμβική. Καὶ ὁ ὄνειροφάνταστος Σικελιανὸς βλέπει μιὰ νέα Ἑλλάδα ποὺ δὲν ἔγινε:

Τὶ σκίζει πιά τὸ σάβανο
κι ἀπὸ τὸν τάφο βγαίνει
ἡ Ἑλλάδα ἀναστημένη,
μὲ νέο τρανὸ σπαθί ...³²

Πλαῖ μου βρίσκονται οἱ Εὐέλπιδες, τὰ νέα αὐτὰ ἀγόρια καὶ κορίτσια. Εἶναι ὅλα τους σήμερα γιὰ μᾶς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τοῦ Πολέμου, ἡ Αὐγή τοῦ 2040. Τότε θὰ βρεθοῦν στὴν κορυφή, ἡγέτες τῆς προστασίας τῆς Πατρίδας. Νὰ θυμᾶστε ὅμως πὼς ἂν χρειαστεῖ νὰ πολεμήσετε, δὲν σᾶς τὸ εὐχομαι, οἱ ἀγῶνες σας, ἀκόμη κι ὁ θάνατος ἂν τὸ φέρει ἡ μοῖρα, πρέπει νὰ εἶναι δικαιωμένοι, νὰ δώσουν καρπὸ τῆ δόξα καὶ τὸ μεγαλεῖο, κορώνα « τοῦ κόσμου τῆ πιὸ σωστὴ στιγμή», τῆ θεᾶ ποὺ δὲν προσφέρεται, τὴν κατακτᾶς. Τῆ θεία γυναίκα, ποὺ κρύβεται σὲ κάθε φράση μου. Τὸ ὄνομά της, μὴ τὸ ξεχάσετε ποτέ, εἶναι:

Ἐλευθερία.

Γιὰ σένα θὰ δακρύσει ἀπὸ χαρὰ ὁ ἥλιος.³³

Φθάνω στὸ τέλος. Μιὰ μέρα μετὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς Λέλας Καραγιάννη, στὶς 9 Σεπτεμβρίου τοῦ '44, ἡ Βουλγαρία ἀλλάζει στρατόπεδο, ἐνώνεται με̄ τοὺς Συμμάχους. Στὴ Διάσκεψη τῶν Παρισίων ζητεῖ τὴ Δυτικὴ Θράκη ὡς ἀποζημίωση γιὰ τὴ συμμετοχὴ της στὸν πόλεμο. Στὶς 12 Ὀκτωβρίου ὁ στρατὸς κατοχῆς, ἡ μεραρχία καταδρομῶν 117, ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἀφοῦ ὁ ἀρχηγὸς της καταθέσει στεφάνι στὸ μνημεῖο τῶν Ἀφανῶν. Προηγουμένως κατέβηκε ἡ σημαία τους ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη. Ὁ Γιάννης

³² *Λυρικὸς Βίος Γ'*, «Ἐλευθερία τοῦ 1944», 328

³³ *Ἄσμα Ἡρωικὸ καὶ Πένθιμο* 35

Μηλιάδης³⁴ σὲ σημείωμά του περιγράφει τὴ σκηνή: « Πέμπτη, 12 Ὀκτ. 9.45'. Γερμ. ἀξίωμ. με κούρσα ἔδιωξε τὴ φρουρὰ καὶ τὸν σκοπὸ τῆς σημαίας. Διάβασε μιὰ διαταγὴ μπροστὰ στὴ σημαία καὶ τὴν κατέβασε. Περίστροφο-φωτορεπόρτερ. Ἔζωσε τὴ σημαία καὶ ἔφυγε δρομαίως. Κατόπιν οἱ ἐπὶ τῆς ἀκρ. ἔσπασαν τὰ κοντάρια».

Ἡ μεραρχία διασχίζει τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Γιουγκοσλαβία. Κοντὰ στὸ Βελιγράδι ἀποδεκατίζεται ἀπὸ τοὺς παρτιζάνους. Ὁ διοικητὴς τῆς πτέρμαρχος Helmut Felmy καταδικάστηκε ὡς ἐγκληματίας πολέμου. Τὸ 1951 ἦταν ἐλεύθερος, πέθανε τὸ 1965. Ὁ δόκτωρ Merten γύρισε μετὰ λίγα χρόνια στὴν Ἑλλάδα. Δὲν δικάστηκε. Παραδόθηκε στὴ Δυτικὴ Γερμανία καὶ συνέχισε τὴ σταδιοδρομία του. Πέθανε τὸ 1971, 27 χρόνια μετὰ τὰ ἐγκλήματά του, ἀμνηστευμένος, ἀμετανόητος καὶ ἀτιμώρητος γιὰ τὶς 65.000 ἑλληνικὲς ψυχὲς ποὺ ἔστειλε στὰ κρεματόρια.

Σ' αὐτὰ ποὺ σὰς διηγήθηκα δὲν φανερώνεται καὶ ἡ ἄλλη ὄψη τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων, ἡ κακὴ. Τὸ σπέρμα τῆς βλάστησε τὶς τελευταῖες μέρες τοῦ Πολέμου καὶ μέστωσε μὲ τὴν ἄμεση προσφορὰ συνεργασίας μὲ τὸν κατακτητὴ. Πέρα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς ψευδοπολιτείας καὶ ἄλλοι πολλοί, πάρα πολλοί, τοῦ πρόσφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνίας, Ἀπὸ τὸ κυβερνητικὸ ἕως τοῦ τελευταίου καταδότη. Ἦταν οἱ ὑπουργοί, οἱ διερμηνεῖς, οἱ βασανιστές, οἱ μάσκες, οἱ ἐκτελεστές, οἱ προδότες. Ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ πλούτισαν μὲ τὴ λεηλασία τῶν πινασμένων. Ἦταν οἱ ὁραματιστὲς τῆς Νέας Εὐρώπης, οἱ δοσίλογοι, οἱ μαυραγορίτες. Ὅ, τι ἀνήθικο, βρωμερὸ κατακάθι ὑπῆρχε στὸν τόπο μας κρυμμένο, συναδελφώθηκε μὲ τὸ ἔγκλημα, μὲ τοὺς Ἐφιάλτες καὶ τοὺς Νενέκους τῆς γενιᾶς τοῦ '41. Ὅπως ὁ Ποῦλος στὴ Μακεδονία. Αὐτὸς ἐκτελέστηκε τὸ 1949. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους οἱ περισσότεροι ἔμειναν ἀτιμώρητοι.

Ἡ 28^η Ὀκτωβρίου διάρκεσε 1445 ἡμέρες ἢ 34.680 ὥρες. Εἶναι ὅλος ὁ Πόλεμος, ἡ Πείνα, ἡ Ἀντίσταση, τὰ Μπλόκα, τὸ Ἐκκλήρισμα, ὁ Θάνατος καὶ ἡ Ἀνάσταση. Θὰ χρειάζομαι μέρες γιὰ νὰ εἰπῶ ὅ,τι ἔπρεπε γιὰ τὴν Ἐποποιῖα τοῦ '40-'41 καὶ γιὰ τὴν τραγωδία ποὺ ἀκολούθησε. Τὰ πρόσωπα ποὺ χάθηκαν, θεωρία ἀθῶων ἀτελείωτη, ἀμέτρητη, μᾶς θωροῦν ἀκίνητα, σὰν θεῖες εἰκόνες, στεφανωμένα μὲ τὸ ἀγκάθινο στεφάνι τοῦ μάρτυρα. Οἱ μανάδες μὲ τὰ μωρά τους, οἱ σφαγιασμένοι ἄντρες καὶ οἱ γυναῖκες, οἱ γέροντες, Οἱ δύο νέοι ποὺ βλέπετε, ἀδέρφια, ὁ Ὑπνος καὶ ὁ Θάνατος, γνωρίζουν, παραστάθηκαν σὲ ὅσα ἀκούσατε. Τοὺς ὑποδέχτηκαν ὅλους στοργικὰ ὅπως ἔκαναν πάντοτε στὰ μαρτύρια τοῦ τόπου μας.

³⁴ Βλ. τὸ βιβλίό μου, *Πρόχειρον Ἀρχαιολογικόν* I, 377.

Περίγραψα με λόγια και εικόνες λίγες μέρες του Πολέμου και της Τραγωδίας της Κατοχής. Όσα είπα ήταν απαγγελία, όχι αναπαράσταση των όσων έζησαν οι Έλληνες. Δεν υπήρξε Κάθαρση. Αυτήν έχει τη δύναμη να κάνει πράξη μόνο η θεϊκή πρόνοια, που ο πολεμιστής ποιητής προσφώνησε «της Δικαιοσύνης ήλιε νοητέ». Και τότε θα γαλήνευαν οι ψυχές εκείνων που πέθαναν άδικα, που μαρτύρησαν άδικαίωτοι.

Για να υπάρξει εξιλέωση έπρεπε να ήταν μαζί μας δύο Θεές, που άπουσίασαν, ή Νέμεσις και ή Θέμις, ή διώκτις και τιμωρός της Ύβρεως και ή Δικαιοσύνη, και μαζί οι θυγατέρες της Θέμιδος, ή Εύνομία, ή Δίκη και ή Ειρήνη. Είναι όμως περήφανες, σαν την Έλευθερία, δεν έρχονται άκάλεστες, γι αυτό λείψανε όλόκληρη τη Μεγάλη Ήμέρα κι όλες εκείνες τις μέρες που άκολούθησαν, στα 77 χρόνια που πέρασαν. Καμμιά φορά γίνεται το θαύμα, οι Θεές ενσαρκώνονται σ' ένα θνητό. Μετά την πτώση του Μεσολογγιού ο Μοριάς κίότσεψε. Νέμεσις έγινε ο Κολοκοτρώνης, που πέρασε με φωτιά και τσεκούρι τους τουρκοπροσκυνημένους. Ο Γέρος του Μοριά όμως δεν αναστήθηκε και οι Θεές είναι πάντα ανεπιθύμητες.

Τα δύο άδέρφια, μόνιμοι παραστάτες μας, φεύγουν. Ήλθαν για το μνημόσυνο. Οι περιλειπόμενοι μένουμε με τις άναμνήσεις μας. Πριν όμως χωρίσουμε, έσεϊς κι εγώ, να θυμάστε πως « αν ή λήθη είναι κάποτε άρετή », και την άρετή αυτή την έχουμε περίσσια, γιατί ή λήθη έχει καλύψει εδώ και έπτά δεκαετίες όσα σάς ιστόρησα, « ή μνήμη είναι πάντα χρέος»³⁵. Κι αυτό το χρέος, το να θυμόμαστε τον Άλβανικό και το πάθος του έλληνικού Λαού, το έκπληρώσαμε άπόψε για μιá άκόμη φορά.

Χαίρετε.

³⁵ Άγγελος Τερζάκης, στον πρόλογο του βιβλίου του Φωκίωνος Δημητριάδη, *Σκιά πάνω άπ' την Άθήνα* (Άθήναι, έκδ. Μαρή, 1970). Βλ. το έπίγραμμα του Σιμωνίδη, « Είς τους εν Θερμοπύλαις θανόντας » : *Πρό γόων δέ μνάστις, ό δ' οϊκτος έπαινος* (άντι για θρήνους ή θύμηση, κ' ή συμπόνια παίνεμα).